

vady svědectví. Získali jsme právo mu vždy nevěřit, protože lépe než v minulosti víme, kdy a proč není namístě mu věřit. Tak se vědám podařilo zbavit se přítěže mnoha falešných problémů.

Čisté poznání zde však není o nic víc než jinde odděleno od chování. Obdivuhodná poučení Richarda Simona, jehož jméno zaujímá v generacích našich zakladatelů jedno z předních míst, se netýkají pouze exegeze. Jednou použil svou pronikavou inteligenci k záchraně několika nevinných, na něž padlo stupidní obvinění z rituálního zločinu. Ta shoda nebyla nijak nahodilá. Na obou stranách existovala stejná potřeba intelektuální čistoty. V obou případech bylo možno ji uspokojit stejným nástrojem. Jednání, neustále nucenému řídit se vztahy k bližnímu, nezáleží na zvažování jejich správnosti o nic méně než bádání. Nemá přitom k dispozici ani odlišné prostředky. Řekněme spíše: jeho prostředky jsou ty, které nejdřív vytvořili učenci. V umění zužitkovat pochybnost se soudní praxe jen s jistým zpožděním vydala ve stopách bollandistrů a benediktinů; a sami psychologové se odhodlali vidět ve vyprovokovaném a přímo pozorovaném svědectví předmět vědeckého zkoumání až dlouho poté, co podezřelé vzpomínky na minulost začaly být podložně zkoumány. Jak skandální je, že naší době, víc než kdy jindy vystavené jedu lži a falešných zpráv, chybí kritická metoda alespoň v nějakém zastrčeném koutku učebních osnov! Přestala totiž být skromnou pomocnicí nějakých laboratorních prací. Nadále se před ní otvírají mnohem širší obzory a historie má právo počítat mezi své nejjistější zásluhy to, že rozvinutím této metody otevřela lidem novou cestu k tomu co je pravdivé, a tudíž i správné poznání.

IV. HISTORICKÁ ANALÝZA

1. SOUDIT, NEBO ROZUMĚT?

Slavná Rankeova věta říká, že historik neusiluje o nic jiného než o psání věcí, „jak se odehrály, wie es *eigentlich gewesen*“. Hérodotos to vyjádřil už před ním: „*ta eonta legein*, vyprávět, co bylo“. Vědec je jinými slovy vyzýván, aby sám ustoupil faktům. Jako mnoho pouček i tato možná vděčila za svou proslulost své nejednoznačnosti. Skromně v ní lze číst radu zůstat poctivý: takový smysl jí nepochybně dával Ranke. Ale také radu být pasivní. Takže tím rázem vyvstávají dva problémy: problém historické nestrannosti a problém dějin jako pokusu o reprodukci nebo analýzu.

Existuje však vůbec problém nestrannosti? Ten vyvstává jen proto, že i toto slovo je nejednoznačné.

Existují dva způsoby, jak být nestranný: jako vědec a jako soudce. Mají společný kořen, jímž je poctivé podvolení se pravdě. Vědec zaznamenává, nebo mnohem lépe, vyvolává zkušenost, která možná rozmetá jeho nejmilejší teorie. Dobrý soudce bez ohledu na to, jaké je nejtajnější přání jeho srdce, vyslychá svědky s jedinou snahou, a to poznat fakta, jak se stala. V obou případech se jedná o povinnost svědomí, o níž se nediskutuje.

Nastává však moment, kdy se obě cesty rozdělují. Když vědec pozoroval a vysvětlil, jeho úkol končí. Soudci ještě zbývá vynést rozsudek. Umlčí všechny své osobní sklony a vynese ho podle zákona? Bude se považovat za nestranného. A opravdu nestranný bude, podle měřítek soudců. Nikoli podle měřítek vědců. Nelze totiž odsoudit nebo zprostit viny bez příklonu k určitému hodnotovému systému, který už z žádného pozitivního vědění nevychází. Že jeden člověk zabil druhého, to je fakt, který lze dokázat. Porrestání vraha však předpokládá, že vraha považujeme za viníka: což je koneckonců jen názor, v němž se všechny civilizace neshodují.

Nuže, historik byl dlouho považován za jakéhosi podsvětního soudce, který zemřelým hérótům uštěďuje pochvalu nebo pokárání. Takový

postoj zřejmě odpovídá mocně zakořeněnému instinktu. Všichni učitelé, kteří kdy opravovali písemné úvahy studentů, vědí, jak obrátivé je tyto mladé lidi odradit od toho, aby si z výše svých škamen hráli na Mínoa či Usíra. Zde více než kdy jindy platí Pascalův výrok: „Všichni si hrají na bohy, když soudí: toto je dobré, nebo špatné.“ Zapomíná se, že hodnotový soud¹⁾ má důvod k bytí pouze jako příprava na nějaké jednání a smysl má jen ve vztahu k určitému uváženě přijatému systému morálních hodnot. V každodenním životě nás k takovému nálepkování, obvykle dost povšechnému, nutí potřeby chování. Tam, kde už nic nezmůžeme, tam, kde se běžné přijímané ideály hluboce liší od našich ideálů, se ocitáme v nesnázích. Chceme-li tedy v zástupu našich otců oddělit spravedlivé od zatracených, jsme si tak jisti sami sebou a svou dobou? Jak směšné by bylo povznést k absolutnosti zcela relativní kritéria určitého jedince, politické strany nebo generace a jejich normy uplatňovat na způsob, jakým Sulla spravoval Řím nebo Richelieu panství francouzského krále! Protože navíc nic není ze své podstaty proměnlivější než podobné soudy, podléhající všem výkyvům kolektivního vědomí nebo osobních vrtolů, historie se tím, že až příliš často dovolila, aby vyhlášení vítězů předcházelo laboratornímu deníku, zbytečně jevila jako ten nejméně jistý z oborů, kde se nepodložené obžaloby střídají se stejně jalovými rehabilitacemi. Robespierrovcí i antirobspierrovcí, už se nad námi slintuje: nechte toho a řekněte nám jen, jaký Robespierre byl.

Ještě tak kdyby rozsudek jen následoval za vysvětlením, čtenář by mohl prostě přskočit stránku. Bohužel samým souzením nakonec téměř nevyhnutelně člověk ztratí dokonce i chuť něco vysvětlovat. Odraz vášní minulosti se mísí s dnešními předpojatostmi, až se pohled benadéjně kalí a lidská realita podobná manichejskému světu je už jen černobílou tabulí. Montaigne nás už upozorňoval: „Jakmile se soud přikloní na jednu stranu, nelze se vyvarovat toho, aby se z té strany vyličení křivilo a překrucovalo.“ Chceme-li tedy proniknout do cizího vědomí, jež od nás dělí několik generací, musíme se téměř zbavit vlastního já. Chceme-li mu říci své mínění, stačí zůstat sami sebou. To je jisté méně namáhavé. Oč snazší je psát pro Luthera nebo proti němu než zpytovat jeho duši, věřit papeži Řehořovi VII. proti císaři Jindřichu IV. nebo Jindřichovi IV. proti papeži Řehořovi VII. než rozmotat hlubší důvody jednoho z největších dramát západní civilizace! Podívejte se také mimo individuální rovinu na otázku národního majetku. Revoluční vláda zrušila dřívější legislativu a rozhodla se ho rozprodat po kouscích a bez

dražby. To nesporně vážně ohrozilo zájmy státní pokladny. Proti této politice se dnes vehementně ozvali někteří badatelé. Jaká odvaha, kdyby zasedali v Konventu a troufili si takto promluvit tam! Daleko od gilotiny je taková prudkost bez rizika úsměvná. Lepší by bylo zjišťovat, co lidé v onom roce III doopravdy chtěli. Chtěli především napomoci tomu, aby pozemky získal chudým rolníkům a zaručit si tak jejich věrnost přednost tomu ulevit chudým rolníkům a zaručit si tak jejich věrnost novým pořádkům. Měli pravdu? Nebo se mylili? Co mi v tomto ohledu záleží na opožděném rozhodnutí nějakého historika? Chceme po něm jen, aby neulpíval na vlastních volbách natolik, že by si nedokázal představit, že kdysi byly možné i nějaké jiné. Poučení z intelektuálního vývoje lidstva je přitom jasné: vědy se projeví tím plodněji a následkem toho nakonec i tím užitečněji pro praxi, čím odhodlaněji se vzdaly starého antropocentrismu dobra a zla. Dnes bychom se vysmáli chemikovi, který by řadil na jednu stranu zlé plyny jako chlor, na druhou dobré jako kyslík. Kdyby však chemie ve svých počátcích takové třídění přijala, hrozilo by jí, že do něj k velké škodě poznávání prvků zabředne. Nezacházíme však u tohoto přirovnání příliš daleko. Návosloví humanitní vědy bude mít vždy své zvláštnosti. Návosloví věd o hmotném světě vylučuje finalismus. Slova jako úspěch nebo nezdar, nešíkovnost nebo obratnost tam mohou zastávat nanejvýš roli fikce, vždy potenciálně nebezpečné. Do běžného slovníku historie naopak patří. Neboť historie má co dělat s bytostmi, které ze své podstaty dokážou vědomě sledovat určité cíle.

Lze připustit, že velitel vojska, který se pustí do bitvy, se obvykle snaží zvítězit. Pokud bitvu prohraje, přičemž síly obou stran byly přibližně stejné, bude zcela legitimní tvrdit, že bitvu řídil špatně. Bylo to u něj obvyklé? Pokud uvedeme, že to patrně nebyl dobrý strateg, nijak se tím nezpronevěříme tomu ani nejsvědomitějším hodnocení události. Nebo si vezmeme znehodnocení měny, jehož cílem bylo, předpokládám, upřednostnit dlužníky před věřiteli. Označit to za skvělé nebo za politováníhodné by znamenalo přiklonit se na stranu jedné z obou skupin, a tím do minulosti svévolně přenést zcela subjektivní pojem obecného prospěchu. Představme si však, že opatření, které mělo ulehčit břemeno no dluhů, náhodou vedlo prakticky k opačnému výsledku – i k tomu docházelo. „Nepovedlo se to,“ řekneme, a tím jen poctivě konstatujeme určitou skutečnost. Chybné činy představují jeden ze základních prvků lidského vývoje. Jakož i veškeré psychologie.

Je v tom však víc. Co když náš generál vedl své vojsko k porážce zá-
měrně? Neváháme tvrdit, že zradil: protože tak se tomu prostě říká.
Kdyby se historie ostýchala používat jednoduchý a přímý běžně uží-
vaný slovník, projevovala by poněkud školometský jemnocit. Zbývá hle-
dat, co si o podobném činu myslela obecná morálka dané doby nebo
skupiny. Zrada může být svým způsobem konformismus: to dokládají
kondotiéři staré Itálie.

Jedním slovem, našim studiím vládne a osvětluje je jediné slovo:
„porozumění“. Neříkajme, že dobrý historik nezná žádné vášně. Má mít
přinejmenším tuto. Nezakrýváme si, že to slovo je plné obrůží, ale také
naději. Především je to slovo nabitě přátelským. I svými činy dosud
soudíme příliš. Je snadné křičet „pověsti!“ Nikdy neporozumíme dosta-
tečně. Kdo se od nás liší – cizinec, politický protivník –, bývá téměř nevy-
hnutelně považován za zloducha. Dokonce i ve vedení nevyhnutelných
bojů by mělo být trochu víc srozumění duší; a tím spíš, chceme-li se
bojům vyhnout, dokud je ještě čas. Historie nám má pomoci vyléčit se
z tohoto nedostatku pod podmínkou, že se sama přestane tvářit jako
archanděl. Je rozsáhlou zkušeností lidské rozmanitosti, dlouhým setká-
ním lidí. Život stejně jako věda jediné získá tím, bude-li toto setkání
bratrské.

2. OD ROZMANITOSTI LIDSKÝCH FAKTŮ K JEDNOTĚ VĚDOMÍ

Porozumění však není postoj nijak pasivní. Pro provozování vědy je
vždy zapotřebí dvou věcí: určité reality, ale také určitého člověka. Lidská
realita stejně jako realita hmotného světa je nesmírná a pestrá. Pouhá
fotografie, za předpokladu, že by taková mechanicky úplná reprodukce
měla nějaký smysl, by byla nečitelná. Dá se říci, že mezi nás a minulost
vkládají první filtr už dokumenty? Nepochybně mnohdy nazdařbůh
eliminují. Téměř nikdy naopak neuspřádávají pro potřeby toho, kdo
chce poznávat. Jako každý vědec, jako každý mozek, který prostě vnímá,
historik vybírá a třídí. Jedním slovem analyzuje.

Mám před sebou římský náhrobní nápis: jednolitý text sestavený
s jediným účelem. Přesto svědectví, která v něm čekají na učencovo máv-
nutí kouzelného proutku, jsou velmi rozmanitá.²⁾ Zajímáme se o jazy-
kové jevy? Slova a syntaxe prozradí stav latiny, jakou se v tehdejší době

a na tomto místě lidé snažili psát, a skrze tento napul učený jazyk pro-
svítá každodenní mluva. Máme zálibu spíše v náboženských předsta-
vách? Jsme zde v samém jádru záhrobních nadějí. V politickém životě?
Potěší nás uvedení jména císaře či data vlády. V hospodářství? Epitaf
možná odhalí nějaké neznámé řemeslo. A tak podobně. Místo izolo-
vaného dokumentu se nyní podíváme na nějaký moment v průběhu
nějaké civilizace, známý z různých četných dokumentů. Z lidí, kteří
tenkrát žili, nebyl jediný, kdo by se téměř současně nepodílel na čet-
ných aspektech lidského údělu: kdo by nemluvil a nebyl by slyšet, kdo
by neměl své bohy, kdo by nebyl výrobce, prodejece nebo pouhý spo-
třebitel, kdo přinejmenším nepocítoval důsledky politických událostí,
pokud v nich sám nehrál žádnou roli. Budeme všechny tyto rozličné
činnosti, z nichž se skládá společnost, sledovat bez ladu a skladu ne-
ustálým přebíháním od jedné k druhé, zkrátka přímo v propletení,
v jakém nám je prezentuje každý dokument nebo každý individuální
či kolektivní život? To bychom obětovali srozumitelnost výkladu, nikoli
snad skutečnému řádu reality, již tvoří přirozené afinity a hluboká
pouta, nýbrž čistě zdánlivému řádu synchronismu. Laboratorní deník
není totiž co deník zaznamenávající minutu po minutě všechno, co se
v laboratoři děje.

Proto když se nám zdá, že v běhu lidského vývoje rozeznáváme u ur-
čitých jevů to, co nazýváme příbuznost, co jiného tím máme na mysli,
než že nám připadá, že každý typ takto se vyznačujících institucí, ná-
zorů, praktik, či dokonce i událostí vyjadřuje určitý zvláštní a do jisté
míry stálý sklon jedince nebo společnosti? Budeme například popírat,
že přes všechny rozdílnosti mají náboženské emoce cosi společného?
Z toho nezbytně plyne, že jakémukoli lidskému faktu vždy lépe poro-
zumíme, když už rozumíme jiným faktům stejného typu. Za raného
feudalismu se měna používala jako hodnotový etalon dříve než jako pla-
tební prostředek, což se značně lišilo od jejího použití v západním hos-
podářství kolem roku 1850. Neméně výrazný rozdíl pak existuje i mezi
monetárním režimem poloviny 19. století a tím našim. Nemyslíme si
přesto, že badatel, který by se s problematikou peněz setkal poprvé při
studiu doby kolem roku tisíc, by snadno dokázal postihnout veškerou
originalitu jejich tehdejšího používání. Což je důvodem k určité jaksi
vertikální specializaci: rozumí se ovšem v nadmíru skromném smyslu,
v jakém jsou specializace vůbec legitimní, tzn. jako prostředek proti ne-
dostatečnému rozsahu naší mysli a krátkosti našich údělů.